

УДК 94 (477.41./54) «1880/1889»

РЕФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОГО ТА ХАРКІВСЬКОГО ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ У 80-ті РОКИ ХІХ ст.

Едуард Мельников

Маріупольський державний університет,
Україна, 87500, м. Маріуполь, проспект Будівельників, 129а
e-mail: eduardmelnykov@ukr.net

Україна має багату військову історію, адже століттями українці захищали власні землі від ворогів, входили до складу мілітарних утворень різних країн. Аналіз досвіду позитивних і негативних рис військового реформування царським урядом Російської імперії Київського та Харківського округів у 80-ті роки ХІХ ст. може стати у нагоді під час проведення аналогічних заходів у Збройних Силах України. Процеси, які відбувались на українських землях у минулому, відобразились на стані військової справи, процесах становлення української державності у ХХ-ХХІ ст.

Актуалізація теми пов'язана з військово-історичною підготовкою школярів і студентів, яка певною мірою покликана вирішувати завдання духовно-морального забезпечення процесу військово-патріотичного виховання у навчальних закладах. Вивчення питань української військової історії дозволить забезпечити особистісно-емоційне сприйняття громадянами минулого та сьогодення.

У контексті реформування військово-окружної системи ця проблема поверхово розглядалася у працях відомих радянських істориків Л. Бескровного, П. Зайончковського, російських науковців О. Безугольного, М. Корольова, Д. Кочадзе, С. Юдіна [1; 5; 2; 7; 8; 13]. Українська дослідниця Ю. Саламахіна проаналізувала стан інтендантської служби Харківського округу [10; 11].

Мета статті полягає у розгляді питання здійснення військового реформування Київського та Харківського округів у 80-ті роки ХІХ ст.

На початку 80-х років ХІХ ст. намічене військовим міністром Російської імперії Д. Мілютіним подальше реформування армії перервалося з вбивством царя-реформатора Олександра II у Петербурзі народолюбцями 1 березня 1881 р. Новий імператор Олександр III постав перед вибором продовження ліберальних реформ або скорочення масштабів лібералізації російського суспільства після збільшення терористичних актів спрямованих проти пред-

ставників російської аристократії, чиновників у межах імперії.

У травні 1881 р. Д. Мілютін подав у відставку, яка була прийнята. Продовження ліберального курсу стало неможливим у разі використання слідчих і репресивних заходів у суспільстві, посиленні цензури, скорочення фінансування армії. Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. вплинула на економіку Росії, грошей бракувало на розробку нових військових програм [2].

Станом на 80-ті рр. ХІХ ст. до складу Київського військового округу входили Київська, Волинська та Подільська губернії. Округ мав важливе стратегічне розташування для Російської імперії, маючи спільні межі з Одеським, Харківським, Віленським, Варшавським округами й Австрією [2]. Харківський військовий округ обіймав територію Харківської, Полтавської, Чернігівської, Курської, Орловської, Воронезької губерній. Спільних кордонів з іноземними державами не мав і вважався тиловою базою російських військ на українських землях [10].

Призначений на посаду військового міністра П. Ванновський згідно з програмою царського уряду почав скорочувати фінансування імператорської армії розташованої в округах на українських землях. Упродовж 1882-1884 років на 25% скоротилося фінансування армійських частин, а Російська імперія почала відставати від прогресу сусідів у військовій сфері [7, с. 93].

Олександр III поставив перед новим міністром завдання детально розглянути реформи Д. Мілютіна та почати реорганізацію військового управління. Скликана комісія на чолі з П. Коцебу – командуючого військами Одеського військового округу – повинна була розглянути устрій вищого, центрального, місцевого та стройового управління і порівняти з аналогічним устроєм Німеччини та Російської імперії часів царювання Олександра I [7, с. 91-94].

Місцеве управління Київського та Харківського військових округів після роботи комісії

не змінилося. Цар прийняв пункти про скорочення чисельності округів, обмеження головнокомандуючого округу у керівництві процесами навчання військ і господарства, надання більшої самостійності корпусним командуючим і збільшення прав командуючого округу та керівників відділів окружних управлінь [7, с. 95].

У 1881 р. вийшла «Інструкція для дії в бою загонів з усіх родів зброї» у якій йшла мова про бойові порядки загону складеного з кількох батальйонів, розподіл і місце артилерії, кавалерії і інженерних військ в бойовому порядку, пояснювалась побудова загону з похідного порядку в бойовий, розглядався наступ і оборона під час бою тощо. Увага приділялася резерву як важливій тактичній одиниці під час проведення військових дій [6].

Згідно з інструкцією «бойова частина складалася з однієї або двох ланок батальйонів» а далі розділялася у глиб по фронту, а «батальйони другої ланки складали приватні резерви батальйонів першої ланки». Достатні резерви при розгортанні загону у похідний порядок повинні були стримувати ворога при високій інтенсивності бою, а якщо супротивник не переважав, то до резерву взагалі не призначалася більша частина загону [6, с. 2].

На початку бою резерв залишався на 500-1000 кроків поодаль головних сил, а потім йшов на зближення з ворогом. За інструкцією «загальний резерв перебуває у безпосередньому розпорядженні начальника загону» [6, с. 3-4].

Реформування військової справи на українських землях у межах Київського та Харківського округів передбачало додавання до піхотної бригади кавалерійського полку, а до «піхотного полку один або два ескадрони». За потреби один ескадрон або взвод мав отримати невеликий загін. Головна мета кінноти полягала до бою у розвідці, а під час зіткнення головних сил у охороні флангів або перебуванні у загальному резерві [6, с. 5-6].

Під час атаки авангарду на марші супротивником командир вивчав місцевість і надавав накази перебудуватися у бойовий порядок. Перебудова колони відбувалось не у зоні ураження ворожої артилерії на відкритій місцевості або у схованій місцевості. «Авангард перебудовується у бойовий порядок під прикриттям кавалерії, а також частин, які охороняли його під час походу, а головні сили загону – під прикриттям авангарду, вже готового до бою» [6, с. 20].

Мета авангарду полягала у відтісненні пере-

дових сил ворога та розвідуванні головної позиції. Підтягнуті батальйони вишикувавшись поротно у розгорнутий ланцюг, очікували появу власної кавалерії на флангах та артилерійські позиції позаду на вигідних позиціях для проведення атакувальних дій [6, с. 21].

В обороні головна мета полягала у розсіюванні вогнем наступаючих ланок супротивника. Основні умови, яких дотримувались військові Київського округу при виборі оборонної позиції: «сила позиції давала змогу з вигодою вести оборону, щоб перед фронтом був хороший обстріл, щоб величина позиції відповідала силі і складу загону і щоб в тилу позиції не було перешкод, які б могли стиснути рух» [6, с. 30].

Усі великі предмети на позиціях слугували захистом для солдатів і приводилися у бойовий стан. Відкрита місцевість посилювалася окопами для піхотної ланки, артилерії або зімкнених частин. Резерв знаходився за об'єктом оборони на який ворог міг здійснити напад, а кавалерія на флангах вела розвідку [6, с. 30-31].

У разі відступу повернення у похідний порядок здійснювалось за інструкцією. Згідно з нею кавалерія відволікала на себе ворожі загони по флангах, а більш боєздатні частини на позиціях затримували просування своїх візаві. Згодом вони замикали колону утворюючи ар'єргард [6, с. 34].

Під час здійснення реформування в усіх військових округах на українських землях реорганізовувалося місцеве управління. За дослідженням А. Безугольного, Н. Ковалевського та В. Ковальова у 1881 р. «були скасовані посади начальників місцевих військ в округах і дві третини управлінь губернських військових начальників. Залишені губернські військові начальники почали виконувати свої обов'язки в 2-3 губерніях, які отримали назву «бригадних районів», оскільки розташовані на їх території резервні, запасні та місцеві війська становили місцеві бригади. Самі губернські начальники іменувалися «начальниками місцевих бригад». Уточнювалися завдання управлінь повітових військових начальників, у відділах цих управлінь замість чотирьох введено три розряди посад і удосконалено їх штати. Всі місцеві батальйони і більшість місцевих команд перетворювалися в резервні підрозділи і частини» [2].

Скорочення кошторису на армію позначилося «скасуванням канцелярій при командах не окремих бригад», впровадженням нових термінів служби. Впродовж 1882-1883 рр.

на українських землях виводили артилерійські частини із корпусів до впорядкування «у всіх відносинах через начальників артилерії округу корпусним командирам» [2].

П. Ванновський у 1882 р. запропонував провести реорганізацію військових гімназій. На його думку, дворянська молодь не бажала проходити військову службу після закінчення гімназії, що позначилося на зменшенні кількості вступників до військових училищ. Впродовж 1882 р. відбулось переформування колишніх військових гімназій у кадетські корпуси. У корпусах з'явилися інтернати, вихованням кадетів займалися офіцери. Новаторська ідея П. Ванновського стосовно вступу до кадетських корпусів дітей буржуазії була відхилена Олександром III. Становий принцип комплектування навчально-військових установ залишився пріоритетним на українських землях [1, с. 177].

Збільшення військової підготовки, перехід корпусів на казарменій режим, поділ на роти обсягом у 35 осіб – це основні заходи, які відрізняли кадетські корпуси від гімназій. Кадети вивчали Закон Божий, російську, французьку, німецьку мови, математику, історію, фізику, космографію, географію, малювання. У позакласний час відпрацьовувалась стройова підготовка, фехтування, танці. Держава надавала стипендії на безкоштовне навчання представникам дворянських родин, тому за соціальним станом кадетські корпуси перетворилися на навчальні заклади для вищої верстви суспільства Російської імперії [1, с. 178].

Навчання в юнкерських училищах не змінилось у першу половину 80-х рр. XIX ст. З них виходили взводні та ротні командири. Тільки у 1886 р. у Київському піхотному та Єлизаветградському кавалерійському юнкерських училищах з'явилося відділення з військово-училищним курсом для підготовки командирів середньої офіцерської ланки [1, с. 181].

Військові училища здійснювали підготовку офіцерів піхоти та кавалерії. Наприклад, у піхотних училищах на українських землях вивчали спеціальні та загальні предмети. За навчальною програмою до загальних відносили Закон Божий, російську й іноземні мови, математику, фізику, хімію, статистику, психологію, історію та політичну економіку. Спеціальні предмети відповідали фаху училища та складалися з тактики, фортифікації, артилерії, військової адміністрації, топографії, права, креслення, мистецтва та гігієни [1, с. 182].

Інтендантське постачання Київського та Харківського військових округів на початку

80-х рр. XIX ст. складалося з продовольчого, речового, військово-медичного, квартирного та грошового. У корпусах і дивізіях виконували роботу спеціально призначені інтенданти. Харківський округ призначався у стратегічних планах царату як тилова база, тому впродовж 80-х рр. XIX ст. у його межах створювалась система «ешелонування запасів матеріальних засобів» для імператорської армії. За думкою української дослідниці Ю. Саламахіної, амуніція до військових частин постачалась безсистемно. У мирний час солдати отримували готові речі або гроші на їх пошиття. У Харківському окрузі діяла система закупівлі окружним інтендантством шкіри, овчини й інших виробів у місцевого селянського населення [11].

Упродовж 80-х рр. XIX ст. відбувалось вдосконалення інтендантської справи. Зазнала змін структура інтендантських поставок обмундирування та продовольства. Проводились пошуки оптимальних зразків амуніції, достатньої кількості продовольства для військовослужбовця. Підприємства та склади координували дії з окружним інтендантством, проводилось постачання у частини. Судово-карна система розглядала випадки злочинів, що траплялися в інтендантському відомстві [11].

У 1884 р. вийшов військовий статут для дій кавалерії у пішому порядку. Згідно з ним кавалеристи Київського та Харківського округів вивчали рушничні прийоми, пересування кроком і бігом, віддання честі, правила використання гвинтівок у бою на багнетах, прийоми шашкою для нижніх чинів. Вивченню головних сигналів, руху у колоні, побудові ескадрону на місцевості, змиканню та розмиканню рядів надавалась ретельна увага [3].

У першому відділі статуту пояснювались основні поняття про стрій, роз'яснювались терміни – шеренга, лівий фланг, фронт. Для ретельного навчання солдат детально пояснювались команди та дія для їх виконання. Значались певні інтервали під час крокування та бігу у шерензі [3, с. 1-7]. Згідно з документом військовослужбовець починав рухатися з лівої ноги та повинен був йти зі швидкістю 116-120 кроків на хвилину, а на бігу інтервал збільшувався до 170-180 кроків на хвилину [3, с. 7].

У статуті приділялася увага навчання новобранців. Під час використання прийомів із гвинтівкою військовослужбовець, який надавав наказ, спочатку повільно показував поведення зі зброєю, а згодом наказував повторити усі рухи молодим воїнам для запам'ятовування. Якщо траплялись помилки

уся процедура повторювалось знову [3, с. 13]. Окрім описових методів у статуті містилися і малюнки. Наприклад, у статті «Рушничні прийоми» ми можемо побачити малюнок, присвячений правильному триманню рушниці біля плеча спереду й збоку [3, с. 14].

Під час реформування військово-окружної системи на українських землях царський уряд приділяв увагу і медичному стану Київського військового округу. Циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 15 березня 1885 р. передбачався щомісячний повний лікарський огляд нижчих чинів для попередження поширення хвороб у запасі. Окрім того, у документі зазначалося, що «на підставі 253-265 параграфів «Статуту внутрішньої служби у військах» для попередження приховування хвороб» здійснювався щотижневий тілесний огляд [12, с. 31].

У 1886 р. вийшла настанова для мобілізації діючої пішої, резервної та запасної артилерії, польових артилерійських парків. Постанова увібрала у себе звід законів та інструкцій з виконання мобілізаційних робіт артилерії та складалася з п'ятнадцяти відділів. Перші три відділи пояснювали квартирне розташування, чисельний склад і майнове забезпечення артилерійських частин у мирний час. Наступні десять розділів містили майнові й адміністративні постанови стосовно мобілізаційних робіт для кожної артилерійської частини у разі введення військового стану [9].

У відділах враховувався накопичений мобілізаційний досвід під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр., надавалися практичні поради стосовно мобілізації артилерійських бригад на час таборових зборів тощо. Відділи для зручності поділені на параграфи з посиленнями на накази, циркуляри Військового відомства та Головного управління [9].

Для проведення швидких мобілізаційних заходів увага приділялася діяльності бригадних управлінь. Їх головна мета полягала у проведенні кінської повинності та розподіл по батареям військовослужбовців і коней. Для виконання цих заходів кожне артилерійське управління та батарея повинні були мати у мирний час мобілізаційні плани [9].

У стройовій підготовці не налягали на одиначну виправку. Увага приділялася навчанню дій зі знаряддями, правильному поводженню з матеріальною частиною та кінями. Резервістів привчали до дисципліни. Для цього новопризначені в артилерійські батареї та парки знаходились під наглядом начальників, які надавали накази та слідкували за їх виконанням у строгому військово-му порядку [9].

У межах військових округів на українських землях царський уряд піклувався про своїх солдатів. У настанові для мобілізації діючої пішої, резервної та запасної артилерії, польових артилерійських парків зазначалося, що окрім забезпечення обмундируванням, навчанням та кінями «для повної готовності частини до бойової служби ще необхідно, найголовніше, розвиток і посилення морального духу у людей запасу» [9].

Кожний призовник мав право одразу після прибуття до частини на місце для відпочинку та подальшого життя, харчування та збереження сили від мимовільного стомлення. За кінями також здійснювався ретельний догляд для збереження їх сил, піклувалися за правильним кормом, куванні тощо [9].

Наказом по військовому відомству від 31 жовтня 1888 р. за № 221 до Київського військового округу приєднувалися з розформованого Харківського військового округу Харківська, Полтавська, Чернігівська та Курська губернії. Розширення тилової бази Київського військового округу відкривало можливість використання більших ресурсів для відпрацювання тактичних завдань частинами розташованих на українських землях у другій половині XIX ст. [10].

За часів перебування на посаді військового міністра Російської імперії П. Вановського у статут про воїнську повинність були внесені зміни. До армії призивалися молоді люди віком від 21 року. Збільшився загальний термін служби у сухопутних військах з п'ятнадцяти до вісімнадцяти років. Згідно з новим законом про зміни терміну служби військовослужбовці Київського округу з 1888 р. п'ять років перебували на дійсній службі та тринадцять у запасі [4, с. 391].

З 1889 р. тактика проведення маневрів у Київському окрузі змінилась. Тепер вони відбувалися в «обсязі дивізія-корпус-загін». Використання великих військово-тактичних з'єднань дозволяло провести мобілізацію у зазначені строки та перевірити злагоженість дій різних родів військ [1, с. 161].

Отже, у 80-ті роки XIX ст. змінився ліберальний курс реформування військово-окружної системи Російської імперії на українських землях. Зменшення витрат на армію вплинуло на реорганізацію місцевого управління, скасування канцелярій при командирах не окремих бригад.

Досвід російсько-турецької війни 1877-1878 рр. було ураховано для зміни функції кавалерії під час бою, мобілізації артилерійських

бригад та парків, а резерв став важливою тактичною одиницею. Збільшення терміну служби та перебування у резерві відповідало фінансовим спроможностям царату на українських землях для утримання військовослужбовця.

Переформування військових гімназій у кадетські корпуси було вдалим кроком для підняття авторитету військової освіти серед молоді. Нова система виховання та навчання дозволяла виховувати контингент до вступу у військові юнкерські училища, але залишався становий принцип комплектування у навчальних закладах.

Заощадження коштів призвело до розформування Харківського військового округу, територія якого перейшла до Київського та Московського округів. Після проведених реформ розширилась тилова база Київського округу для відпрацювання поставлених завдань великими тактичними з'єднаннями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал. Москва: Наука, 1973. 432 с.
2. Безугольный А.Ю., Ковалевский Н.Ф., Ковалев В.Е. История военно-окружной системы в России. 1862-1918. Москва: Центрополиграф, 2012. 502 с.

3. Воинский устав пешего строя кавалерии. Санкт-Петербург: Военная типография, 1884. 100 с.

4. Об изменении сроков службы в войсках и ополчении и правил, относящихся до ратников первого разряда ополчения // ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 8., № 5345. Санкт-Петербург, 1890. С. 391.

5. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий: 1881-1903. Москва, 1973. 429 с.

6. Инструкция для действия в бою отрядов из всех родов оружия. Санкт-Петербург: Военная типография, 1881. 42 с.

7. Королёв М.А. Преобразование армии и флота Российской империи в контексте военных реформ (вторая половина XIX – начало XX вв.): Дис... канд. исторических наук 07.00.02 / Государственный ун-т управления. Москва, 2009. 214 л.

8. Кочадзе Д.В. Военные реформы в истории России // Экономика, статистика и информатика. 2012. № 3. С. 35-38

9. Наставление для мобилизации пешей действующей, резервной и запасной артиллерии и полевых артиллерийских парков. Санкт-Петербург: Военная типография, 1886. 151 с.

10. Саламахіна Ю.І. Харківський військовий округ у 1864-1888 роках // Збірник наукових праць «Історія і географія». 2013. № 49. С. 142-146

11. Саламахіна Ю.І. Інтендантська служба в Харківському військовому округу в 1864-1888 роках // Збірник наукових праць «Історія і географія». 2014. № 50. С. 44-48.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф.442. Оп.615. Спр.2. Арк.31.

13. Юдин С.С. Генерал М.И. Драгомиров и проекты реформирования военной администрации в 1881 г. // Российская история. 2016. № 6. С. 46-55.

Мельников Эдуард Реформування Київського та Харківського військових округів у 80-ті роки XIX ст.

У статті розглянуто реформування Київського та Харківського військових округів у 80-ті роки XIX ст. Доведено, що воно мало різноплановий характер. Аналізуються позитивні та негативні риси впроваджених реформ П. Ванновського на українських землях у межах військових округів. Досліджено подальше військове реформування на території розформованого Харківського військового округу, яка увійшла до складу Київського військового округу після 1888 р.

Ключові слова: українські землі, Київський військовий округ, Харківський військовий округ, військова реформа, імператорська армія

Мельников Эдуард Реформирование Киевского и Харьковского военных округов в 80-е годы XIX века

В статье рассмотрено реформирование Киевского и Харьковского военных округов в 80-е годы XIX века. Доказано, что оно имело разноплановый характер. Анализируются положительные и негативные черты внедренных реформ П. Ванновского на украинских землях в границах военных округов. Исследовано дальнейшее военное реформирование на территории расформированного Харьковского военного округа, которая вошла в состав Киевского военного округа после 1888 г.

Ключевые слова: украинские земли, Киевский военный округ, Харьковский военный округ, военная реформа, императорская армия

Melnykov Eduard The reform of Kyiv and Kharkiv military districts in the 80-ies of the XIX century

Ukraine has a rich military history. For centuries, the Ukrainians defended their land from enemies was part of the military formations of different countries. The analysis of the experience of positive and negative features of military reform by the tsarist government of the Russian Empire, Kyiv and Kharkiv districts in the 80-ies of the XIX century, might come in handy during similar events in the Armed Forces of Ukraine. The processes that occurred in the Ukrainian lands in the past, reflected on the state of military affairs, the processes of formation of Ukrainian statehood in the XX-XXI centuries.

The article considers the reforming of Kyiv and Kharkiv military districts in the 80-ies of the XIX century. It is proved that it had a varied character. Analyzes the positive and negative features of the implemented reforms P. Vannovskiy in the Ukrainian lands within the boundaries of the military districts. Investigated further military reform in the territory of the disbanded Kharkiv military district, which became part of the Kyiv military district after 1888.

Keywords: Ukrainian land, Kyiv military district, Kharkiv military district, military reform, Imperial army